

НАЦІЇ ЗА ЧАСІВ ГЛОБАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ: ВИКЛИКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Радей А. С.,
кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті аналізується процес виникнення націй в епоху модерну та становлення капіталізму. Обґрунтовується теза про те, що нація є продуктом цілеспрямованої діяльності національної держави. У сучасному світі за умов глобалізаційних трансформацій авторитет і монополія на владу національних держав різко зменшується, що є прямою загрозою для нації як соціокультурного феномену. За умов кризи державності нація тяжіє до розпаду на більш примітивні, архаїчні форми суспільної організації, в основі яких лежать етнічні та релігійні відмінності.

В статье анализируется процесс возникновения наций в эпоху модерна и становления капитализма. Обосновывается тезис, что нация является продуктом целенаправленной деятельности национального государства. В современном мире в условиях глобализации авторитет и монополия на власть национальных государств резко уменьшается, что представляет угрозу для нации как социокультурного феномена. В условиях кризиса государственности нация стремится к распаду на более примитивные, архаичные формы общественной организации, в основе которых лежат этнические и религиозные отличия.

The author analyses the process of emerging nations in the epoch of "modern" and of on-coming capitalism. An assertion is made that a nation is produce of purposeful labours by the nationally-oriented state. In the contemporary world, what with globalization, the national state's authority and its monopoly of government is notably diminishing which is a threat to the nation as a sociocultural phenomenon. The crisis of state brings the nation toward fragmentation into much simpler and more archaic forms of social existence which are based on ethnic and religious distinctions.

Ключові слова: нація, етнос, легітимність, національна держава.

Постановка проблеми. Дискурс і дебати про формування націй та націоналізм із самого початку поєднували ідейні й ідеологічні компоненти. Говорячи про нації, ми чи не автоматично потрапляємо до сфери як політики, так і розбудови держави, а ці домени своєю чергою щільно пов'язані з економічним розвитком. Так, праці М. Рябчука [10] яскраво свідчать про те, як завдяки опису природи нації та націотворення формуються певні політико-ідеологічні преференції, що своєю чергою впливають на них.

Відсутність єдиного розуміння поняття нації зумовлює різні концептуальні підходи до організації досліджень цього феномену та подальшого трактування отриманих результатів. Однак прихильники різних наукових концепцій, навіть антагоністичних, єдині у висновку, що сучасна політична нація – це продукт модерну. Сформована національною державою, нова форма ідентичності відповідала реаліям і запитам епохи модерну.

Поступова трансформація основних засад соціальної організації модерного суспільства на початку ХХІ ст. значно пришвидшилася. Глобалізація – це процес, що має багатоаспектний, всеохоплюючий характер і ставить під питання ефективність національної держави як центрального політичного інституту суспільства. Наддержавні утворення – політичні, економічні, оборонні союзи глобального чи регіонального рівня – вимагають часткового обмеження державного суверенітету та сприяють етнічній і культурній міксації. А внутрішня національна політика багатьох держав дедалі більше орієнтується на нівелювання національних особливостей на користь загальнолюдських цінностей.

За таких умов аналіз сучасних світових тенденцій у національній проблематиці може дати відповідь на питання про те, чи збережеться в осяжному майбутньому така форма ідентичності, як сучасна політична нація, або ж соціальні трансформації приведуть до появи нових ідентичностей.

Є велика ймовірність повернення до старих, більш примітивних форм. Отримані результати (навіть за умов певної гіпотетичності) можуть допомогти в прогнозуванні майбутніх трансформацій інститутів державної влади та громадянського суспільства.

Мета статті – проаналізувати процес виникнення націй у період епохи модерну та становлення капіталізму.

Виклад основного матеріалу. Традиційне європейське суспільство почало змінюватися в XIV–XV ст., зазнавши остаточної трансформації в XIX ст. після низки революцій у різних сферах суспільного життя: науково-технічній, економічній, соціальній, управлінській. Глибинних, тектонічних трансформацій зазнала світоглядна картина людини.

Доіндустріальне суспільство базувалося на сакральних традиціях і ритуалах, що були основою встановленого порядку, правильність якого не піддавалася ревізії. Тому станова нерівність, відсутність соціальної мобільності виглядала цілком природно. Ієрархічність та общинність традиційного суспільства формувала в людини, по-перше, усвідомлення своєї належності до певної соціальної страти, а по-друге, сприйняття своєї нерівності як усередині своєї групи, так і щодо представників інших груп. Верховна влада в традиційному суспільстві мала сакральний характер, незважаючи на перманентне протистояння між світською й духовною гілками. Зокрема, процедура коронації мала характер релігійної церемонії, а ритуал «помазання на царство» мав особливий зміст благословіння монарха Богом, його містичного «вінчання» з державою. Відтак легітимація верховної влади здійснювалася «згори», через освячення її церквою. Ставити таку легітимність під сумнів фактично означало здійснювати гріх.

Капіталізм диктував необхідність упровадження основних ринкових свобод, а саме вільного переміщення товарів, послуг, капіталів і робочої сили. Ці свободи не могли бути реалізовані за умов старого традиційного суспільства, а тому воно було приречене на руйнування історично. І така руйнація, що відбувалася щонайменше два століття, докорінно змінила обличчя Європи. Усунення старих привілеїв і цехової регламентації, промислова революція та бурхливий розвиток виробництва й ринкових відносин привели до появи нових суспільних класів і страт, нових політичних інститутів, нових відносин між державою та суспільством.

Закладене Вестфальськими мирними угодами 1648 р. формування держав-націй стало відправною точкою виникнення нового типу політичних систем. А секуляризація державної влади вимагала нової форми її легітимації. Такою формою легітимації стала перемога у відкритій і публічній політичній боротьбі за місця в представницьких органах влади. Поступове надання громадянам політичних прав залучало їх до участі у формуванні представницьких органів державної влади, а на світоглядному рівні реалізовувало договірну модель держави та формувало принципово нове, раціональне ставлення до державної влади. На зміну легітимації «згори» (через освячення) прийшла легітимація «знизу» – через підтримку виборця.

Громадянське суспільство, яке проголошувало формальну рівність усіх громадян, водночас руйнувало традиційні суспільні відносини. На зміну громаді, общині прийшло атомізоване суспільство. Національна держава запропонувала нову форму ідентифікації народу – громадянство, на основі якого почала формуватися нова ідентичність – нація.

Е. Хобсбаум стверджував: «Нація являла собою певний етап еволюційного розвитку, якого людство досягло в середині XIX ст. А тому зворотним боком медалі «нація як породження прогресу» була, причому цілком логічно, асиміляція дрібних спільнот і народів більшими» [12].

Англійський дослідник Е. Геллнер наголошує на тому, що трансформація традиційного суспільства в індустріальне має певні ентропійні властивості переходу від сформованої структури до систематизованого безладу. Аграрне суспільство визначається сталим і сформованим розподілом праці, чітким розділенням на регіональні, професійні, станові групи, має чітку соціальну структуру з упорядкованими елементами. У процесі трансформації старі структури втрачаються та значною мірою замінюються внутрішньо не впорядкованими й мобільними спільнотами, які часто створюються ad hoc. За таких умов майже не залишається місця для ефективної жорсткої організації відносин між особистістю та суспільством загалом. За цих умов, на переконання Е. Геллнера, особливої ваги набуває нація «<...> як через руйнування більш дрібних угруповань, так і завдяки зростаючому значенню загальної письмової культури. Держава змушена брати на себе управління та підтримувати величезну соціальну інфраструктуру. <...> Підтримці культурно-мовного середовища віддається центральна роль в освіті. Громадянам залишається лише існувати та діяти в цьому середовищі, що співпадає з територією держави» [4].

Відповідаючи на питання про те, чому й коли виникли політичні нації, варто торкнутися питання про те, як це сталося. При цьому позиція автора повністю відповідає конструктивістській парадигмі. Індустріальна революція надала державній владі великий арсенал можливостей транслювати офіційну ідеологію через засоби масової інформації, систему освіти, внутрішню політику.

Запропонована британським соціологом Б. Андерсоном знаменита формула «перепис, карта, музей» надзвичайно влучно розкриває механізми впливу на масову свідомість. Учений дослідив

механізм створення націй у Південно-Східній Азії в міру підкорення територій європейськими імперіями. Розрізнені місцеві племена створювали суттєву перешкоду колонізаторам, тому переформування безлічі окремих племен на принципах уніфікації стандартів життя, культури й освіти було запорукою ефективної колонізації нових земель. Дослідник зазначив: «Усі три інститути (перепис, карта, музей – А. Р.) глибоко вплинули на те, як колоніальна держава уявляла свій домініон – природу людей, якими вона керувала, географію власних володінь і легітимність свого походження». Перепис давав розрізним племенам спільну об'єднуючу назву, дуже часто маніпулюючи статистичними даними або брутально викривляючи їх.

Карта давала протонації уявлення про власний життєвий простір, визначала межі створюваної держави. Вона була не моделлю реальності, а зразком для створення самої цієї реальності. Вона стала інструментом конкретизації проєкцій на земну поверхню [1].

Музей зберігав історичні артефакти, матеріальні докази «існування нації», які мали підтверджувати справедливість і правомочність претензій новостворюваної нації на власну державу. Також музейні артефакти надавали підтвердження істинності історичного міфу, що є необхідним елементом створення нації.

Отже, на нашу думку, нація – це створювана державою з метою зміцнення існуючого суспільно-політичного ладу світоглядна модель, яка прагне об'єднати різні соціальні групи держави навколо уявного морального ідеалу – національного міфу. Національний міф є сукупністю історичних фактів, припущень і вигадок, а також їх трактувань та інтерпретацій у певному, вигідному для міфотворців ключі з метою створення образу величного минулого, морального ідеалу, що має слугувати взірцем для сучасного буття нації та фундаментом її величного майбутнього. Змістове наповнення національного міфу є результатом свідомої, цілеспрямованої діяльності інтелектуальної еліти суспільства. Така діяльність зазвичай заохочується й стимулюється державою у вигляді фінансування та підтримки наукових досліджень і мистецької діяльності [9].

Найбільш системно така свідомо діяльність знайшла своє втілення в ідеології націоналізму. Як будь-яка ідеологія, націоналізм виконував політичні завдання: по-перше, здійснював підрив легітимності старого традиційного типу влади; по-друге, легітимував новий капіталістичний лад, що, як вважалося, відповідає інтересам нації. Тому на початку свого існування націоналізм мав прогресивний і раціональний характер, орієнтувався на модернізацію суспільства та сприяв створенню й зміцненню національних держав. При цьому, як і будь-яка ідеологія, він досить вільно (часто навіть упереджено) трактував історичні події та діяльність політиків, іноді навмисно викривляючи факти. Е. Геллнер писав: «Націоналізм – не пробудження націй до самоусвідомлення: він вигадує нації там, де їх немає» [4].

Своєю чергою І. Валлерстайн зазначав: «Історія різних форм націоналізму свідчить про те, що всюди, де виникають націоналістичні рухи, саме вони формують свідомість, відроджують (а частково й вигадують) мови, вигадують імена та навмисно вводять у практику звичаї, що мають відрізнити їхню групу від інших. Усе це робиться ім'ям споконвічності (завжди так було!), часто, якщо не завжди, незацікавлений спостерігач навряд чи визнає такі інтерпретації очевидних історичних фактів неупередженими» [3].

Творці політичної нації використовували у своїх наукових та ідеологічних доробках теорії етнічності, тому в багатьох роботах між поняттями «нація» та «етнос» є певна семантична невизначеність (більш детально про це сказано в попередніх працях [8; 9]).

Зазначимо, що етнос являє собою складний суспільно-біологічний феномен. Він виникає як біологічна одиниця людської популяції, а потім упродовж свого існування й розвитку набуває соціальних ознак. Залежно від конкретних соціально-історичних умов він може характеризуватися такими ознаками, як спільне уявлення про час і місце виникнення, антропологічні відмінності, культурні, ментальні й мовні особливості, а також самоідентифікація його представників [8]. Етнос можна вважати «будівельним матеріалом» політичних націй. Надаючи нації свої унікальні ознаки, етнос дуже важко розчиняється в ній. Зазвичай ті етнічні групи, які мають сильні родоплемінні звичаї та релігійну основу своїх традицій, не втрачають етнічну ідентичність навіть за умов малочисельного складу своїх представників. Етнічна згуртованість проявляє себе насамперед в існуванні національних меншин, які характеризуються високим рівнем організованості, внутрішньої структурованості, ієрархічності й закритості для проникнення ззовні. (Тут варто зробити важливе уточнення: термін «національний» означає «етнічний», як свого часу графа «національність» в СРСР чітко визначала саме етнічну приналежність громадянина. Відсутність чітких дефініцій понять «нація» та «національність» часто спричиняє змістову й логічну плутанину в багатьох наукових текстах.)

У національних державах за умов ефективної національної політики можуть мирно співіснувати представники різних етнічних груп, навіть якщо їхнє негативне ставлення одна до одної має історичне підґрунтя. Однак така ситуація рівноваги час від часу виходить із-під контролю та особливо загострюється в часи політичних чи економічних криз.

На необхідність забезпечення внутрішньої стабільності як першочергового завдання держави звертає увагу український соціолог П. Кутуєв. Розмірковуючи над перспективами держав за умов зміни політичного режиму, дослідник підкреслює необхідність забезпечення з боку нової влади політичної стабільності: «<...> аби закорінити нові зразки влади та нові політичні механізми розв'язання конфліктів поміж різними сегментами суспільства. Щільно пов'язане із цим завдання творення політичної та національної спільнот, об'єднаних спільним відчуттям належності до одного цілого. Врешті, від правлячих кіл нових держав <...> очікується розроблення та втілення програми економічного розвитку, обіцянка якого разом з іншим принциповим фактором прагнення незалежності – боротьбою за визнання – <...> була одним із мотиваторів масової мобілізації та колективної дії задля досягнення незалежності» [6]. Питання ефективної діяльності держави в постконфліктному суспільстві досліджують також інші вітчизняні науковці [2].

Можна стверджувати, що зовнішні загрози згуртовують націю, а внутрішня нестабільність розхилює її. Багато сучасних дослідників порушують питання про кризу національних держав. Одним з основних сучасних протиріч світової капіталістичної системи є протиріччя між глобальними інтересами бізнесу та локальними інтересами національних управлінських структур. Справді, в економічному сенсі світ являє собою єдину ринкову, фінансову, виробничу й споживчу систему, хоч і з різним ступенем інтегрованості до неї різних країн. Натомість у політичному плані це низка різноманітних держав із власними політичними системами, рівнем життя й стабільності тощо. Таким чином, виникає протистояння між транснаціональними корпораціями та національними бюрократіями. У ньому перемогу одержує зазвичай наднаціональний інтерес.

К. Леш у праці «Повстання еліт і зрада демократії» зазначає: «Денаціоналізація ділового підприємництва веде до появи класу космополітів, які бачать себе «громадянами світу» та не приймають жодних обов'язків, що зазвичай накладаються громадянством будь-якого суспільства. <...> Замість підтримки державних служб нові еліти витрачають кошти на зміцнення самодостатності власних анклавів. <...> Капітал і праця вільно перетікають через політичні кордони, які здаються все більш штучними, їх дедалі менше дотримуються. Масова культура слідує за ними по п'ятах. Послаблення держави-нації – ось що криється в підґрунті того й іншого напрямку. <...> Держава більше не в змозі стримувати етнічні конфлікти, проте не здатна й стримувати сили, що ведуть до глобалізації» [7].

Зрада національних еліт є викликом існуванню й держави, і політичної нації.

Процес руйнації національних держав ретельно дослідив ізраїльський історик М. ван Кревельд у праці «Розквіт і занепад держави». Він зазначив досить загрозливі тенденції: «Хоча держава продовжує виконувати деякі важливі функції через два століття після того, як Французька революція вперше об'єднала державу із сучасним масовим націоналізмом, багато людей перестають вірити в неї. <...> Як би не відбувався цей процес, майже всюди його супроводжувало зростаюче небажання держав брати на себе відповідальність за власну економіку, надавати соціальну допомогу, навчати молоде покоління та навіть виконувати елементарну функцію захисту своїх громадян від тероризму. <...> Жителі все більшої кількості регіонів світу <...> не стільки служать державі й захоплюються нею, скільки терплять її» [5]. Після держави, на думку дослідника, у багатьох регіонах може відбутися хаотизація суспільної сфери, руйнування публічної влади, ескалація насильства та повернення до більш примітивних форм життя.

Варто додати, що в разі руйнації національної держави цілком логічно політична нація також зазнає розпаду на більш примітивні форми. Як будівлю можна розібрати на цеглини, так політична нація розпадатиметься на етнічні спільноти. Про це свідчить, зокрема, зростання в сучасному світі етнічного націоналізму та його радикалізація. На відміну від націоналізму політичного (XVIII–XIX ст.), який, незважаючи на всі недоліки, відіграв позитивну роль у формуванні національної держави, етнічний націоналізм руйнує її.

Привабливість етнічного радикального націоналізму в кризовому суспільстві полягає насамперед у тому, що він пропонує прості й зрозумілі відповіді на складні питання (зокрема, пояснює неофітам, хто винен у їхніх негараздах, вказуючи при цьому на представників інших етносів), а також дає своїм прихильникам хибне відчуття приналежності до потужної спільноти однодумців, що особливо приваблює людей у сучасному атомізованому суспільстві.

Одним з основних маркерів такого націоналізму є релігійний фундаменталізм. Л. Туроу пише: «Підйом релігійного фундаменталізму – це виверження соціального вулкану. Його зв'язок з економікою простий. Люди, які програли в економічному житті або відчувають невпевненість перед новою економічною епохою, не знаючи, як ствердитися в цій епосі, відступають у релігійний фундаменталізм. <...> В історії періоди невпевненості завжди породжували релігійний фундаменталізм. Люди не люблять невпевненість, і багато хто відступає в релігійний фундаменталізм, коли невпевненості фізичного світу стають занадто великими. Це відбувалося в середні віки і це відбувається зараз. Люди рятуються від економічної невпевненості свого реального світу, відступаючи до впевненості якого-небудь релігійного світу, де їм говорять, що якщо вони підкоряться запропонованим правилам, то будуть врятовані» [11].

Окремо необхідно розглянути фактор етнічного сепаратизму. Як вважає Л. Туроу, це явище схоже на релігійний фундаменталізм та притаманне часам економічної нестабільності. Якщо найманий робітник відчуває реальне зниження доходів і загострення конкуренції за кращі робочі місця, він починає симпатизувати етнічному сепаратизму. Поліетнічні держави, такі як СРСР, Югославія, знімали міжетнічну напругу комуністичною ідеологією, жорстким режимом і пропагандою надетнічної єдності – нації. Однак тільки-но соціалістичний проєкт зазнав поразки, на теренах цих великих федеративних утворень відбулися жорсткі локальні війни на основі міжетнічних протиріч, а держави розпалися. Л. Туроу зазначає, що за відсутності потужної внутрішньої ідеології або реальної зовнішньої загрози (що завжди згуртовує націю) нації розколюються на ворожі етнічні, расові чи класові групи. Такі протистояння (різного ступеня ескалації) відбуваються в США, Великій Британії, Іспанії, Німеччині, Бельгії.

Висновки. Таким чином, виникнення політичних націй зумовлене об'єктивними обставинами – розвитком капіталізму та змінами політичних систем. Виникнення національних держав, десакралізація влади зруйнували традиційне суспільство й потребували нових форм соціальної організації.

Нації створювалися на основі ідеології політичного націоналізму, який на початку свого існування відігравав прогресивну роль у модернізаційних процесах. Націоналізм у своїх ідеологічних установках використовував етнічні ознаки корінних етносів.

До складу політичної нації можуть входити різноманітні етноси, не втрачаючи при цьому свої етнічні ознаки (мовні, культурні, релігійні).

Процеси глобалізації зумовили падіння авторитету й легітимності національних держав. Це призвело до дестабілізаційних процесів – зростання етнічного націоналізму, релігійного фундаменталізму й сепаратизму.

У разі свого руйнування політична нація розпадається на етнічні спільноти, більш згуртовані, структуровані та стабільні. Водночас така руйнація є переходом від складної, більш розвиненої форми суспільної організації до більш примітивної. Така трансформація суспільств є регресивною й веде до відновлення авторитарних моделей політичних систем. За традиційних форм організації етнічних спільнот відбувається повернення до жорстко ієрархічної моделі суспільства, що гальмує соціальні ліфти та унеможлиблює демократію.

Література:

1. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Москва : Кучково поле, 2016. 416 с. URL: <https://publications.hse.ru/mirror/pubs/share/folder/xj2zhag7ov/direct/195147667>.
2. Багінський А. Заходи держави в постконфліктному суспільстві. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*. Серія «Політологія. Соціологія. Право». 2019. № 1(41). С. 17–20.
3. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / пер. с англ. П. Кудюкина. Санкт-Петербург : Университетская книга, 2001. 416 с. URL: http://socioline.ru/files/5/48/vallerstain_i._-_analiz_mirovyh_sistem_i_situaciya_v_sovremennom_mire_-_2001.pdf.
4. Геллнер Э. Нации и национализм. Москва : Прогресс, 1991. 320 с. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/gelln/06.php.
5. Кревельд М. ван. Расцвет и упадок государства. Москва : ИРИСЭН, 2006. 544 с. URL: https://royallib.com/read/van_kreveld_martin/rastsvet_i_upadok_gosudarstva.html#0.
6. Кутуєв П. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології : монографія. Херсон : ВД «Гельветика», 2016. 516 с. URL: <http://www.sociology.kpi.ua/wp-content/uploads/2019/02/Kutuev.pdf>.
7. Лэш К. Восстание элит и предательство демократии / пер. с англ. Дж. Смити, К. Голубович. Москва : Логос, 2002. 224 с. URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/5424/5426>.
8. Радей А. Етнос і нація. Аналіз дефініцій. *Мультиверсум: філософський альманах*. 2015. Вип. 1-2(139-140). С. 67–76.
9. Радей А. Нація як соціокультурний феномен. Аналіз дефініцій. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*. Серія «Політологія. Соціологія. Право». 2015. № 3–4(27–28). С. 78–83.
10. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. Київ : Критика, 2000. 304 с. URL: <http://exlibris.org.ua/riabczuk/index.html>.
11. Туроу Л. Будущее капитализма / пер. с англ. А. Федорова. Новосибирск : Сибирский хронограф, 1999. 432 с. URL: http://aifet.com/books/transl_v10_Thurov.pdf.
12. Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 года / пер. с англ. А. Васильева. Санкт-Петербург : Алетей, 1998. 119 с. URL: <https://reader.bookmate.com/wd2R7dZE>.